

KAPITTEL 4

Prest i det sekulære. Pastoralteologi i møtet mellom Manfred Josuttis og Charles Taylor

Halvard Johannessen Førsteamanuensis, Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo

Abstract: Pastors work in contexts that are increasingly plural and secular. In the forefront of this development are chaplains serving at public institutions. Professional and cultural contexts contribute to form the expectations, tasks, and role of the pastor in significant ways in the field of practice. Pastoral theology needs to identify and address these developments, to ensure that the hermeneutical and conceptual tools available are sufficient. In this chapter, I present two different theoretical contributions that hopefully can supply concepts for a pastoral theology of the secular. Canadian philosopher Charles Taylor explores the characteristics of secular culture in his opus magnum *A Secular Age* (2007), while German pastoral theologian Manfred Josuttis develops an original understanding of the pastor as guide into the sacred zones of life in his *Die Einführung in das Leben* (1996). By putting these contributions into dialogue, this chapter explores the understanding of the role of the pastor in a secular culture. Despite their many differences, Taylor and Josuttis share a phenomenological approach as common ground. They articulate their understandings of the secular, the sacred, and the role of the pastor, within a philosophical language that reaches beyond the limitations of dogmatics and organized church life. Together, they help us to explore the role of the pastor in the contested «middles» of secular culture: between the immanent and the transcendent, between everyday life and spirituality, and between the secular and the sacred.

Keywords: secularity, sacred, spirituality, pastoral theology, phenomenology

Innledning

Parallelt med at det norske samfunnet blir gradvis mer pluralistisk, tar prestetjeneste på offentlige institusjoner i større grad form av livssynsåpen tjeneste. Spesialpresters tjenester skal i utgangspunktet kunne være nyttige for alle, uavhengig av brukeres tro og livssyn (Grung & Bråten, 2019, s. 71, 79). I dette kapittelet vil jeg utforske noen av presterollens mulighetsbetingelser i en sekulær kultursituasjon. Hva gjør den sekulære kulturen med forståelsen av presterollen?

Ingen prester i folkekirken unngår å forholde seg til den sekulære konteksten, men spørsmålet blir særlig påtrengende for spesialprester som tjenestegjør på livssynsåpne institusjoner. Begrepet livssynsåpen er i utgangspunktet politisk og normativt og handler om å arbeide for å ivareta mangfoldet i tros- og livssynsfeltet på en likeverdig og støttende måte (Stålsett, 2021, s. 42–43, 134–135). Det kan betegne en samfunnsmodell, men også institusjoner og altså prestetjenesten, jf. Stålsetts kapittel i denne boka. Videre trenger det ikke å være noen motsetning mellom det «livssynsåpne» og det «sekulære». Den sekulære kultursituasjonen erfares blant annet som et krysspres mellom ulike sannhetskrav ifølge filosofen Charles Taylor (Taylor, 2007, s. 594–595). Dette krysspreset skapes blant annet av mangfoldet av ulike religioner og livssyn, som en livssynsåpen religionspolitikk legger til rette for. «Det sekulære» omfatter samtidig mye mer enn religionspolitikk hos Taylor, hos ham innbefatter det selve den kulturelle erfaringshorisonten. «Secularity in this sense is a matter of the whole context of understanding in which our moral, spiritual or religious experience and search takes place. [...] An age or society would then be secular or not, in virtue of the conditions of experience of and search for the spiritual» (Taylor, 2007, s. 3).

Taylor karakteriserer den sekulære kulturens kollektive erfaringshorisont som en «immanent ramme», og han viser hvordan denne rammen har blitt til i et samspill mellom en rekke historiske, religiøse og kulturelle faktorer. Den immanente rammen gjør det nærliggende kun å konsentrere seg om livet og verden her og nå, samtidig som den generelt får religiøse forestillinger om transcens til å fremstå problematiske, enten det angår oppfatningen av natur, av sosial praksis eller autoritet (Taylor, 2007, kap. 15).

Den sekulære forståelsesrammen innebærer en utfordring for presterollen på flere nivåer. For det første er gudstro utfordrende i møte med en immanent *naturoppfatning*, såfremt presterollen i seg selv assosieres med

troen på en transcendent, overempirisk dimensjon. For det andre er prestens mandat å forkynne evangeliet, som i sin klassiske form innebærer en kollektiv religiøs praksis og en offentlig formidling av et religiøst budskap. Dette er utfordrende i møte med sekulære *sosiale forestillinger*, som er innrettet for å ivareta likebehandling og individets trosfrihet. For det tredje er prestens profesjonalitet forankret i en kirkelig ordinasjon. Dette blir utfordret av sekulære *autoritetsoppfatninger* som setter spørsmålstejn ved legitimiteten til institusjonaliserte religiøse autoriteter. På alle tre områder skaper dette behov for å gjennomtenke presterollens betydning og muligheter i en sekulær kultur.

Faglig forankring og design

Vestens kulturelle utvikling har bidratt til en autoritetskrise for prester, slår sosiologen og pastoralteologen Jackson Carroll fast (Carroll, 1991, s. 19), og eksemplene over understøtter dette. Pastoralteologi blir av noen karakterisert som «krisedisiplin» som aktualiseres nettopp når presterollen ikke lenger kan forstås på samme måte som før (Timmann-Mjaaland, 2019, s. 63). Samtidig er pastoralteologi et relativt marginalt fag i norsk sammenheng. Dels har man også lenge kunnet ta presterollen for gitt, og rolleforståelse har nok også vært ansett som adiaforon i norsk luthersk teologi. Dels anses faget pastoralteologi som en eldre forløper til dagens praktiske teologi. Norsk pastoralteologi i dag er hovedsakelig preget av den empiriske vending (Saxegaard, 2016). Empirisk pastoralteologi fremstilles enkelte steder også som mer relevant og meningsfull enn eldre, teoretiske tilnærminger (Kaufman et al., 2016, s. 52, 57). Samtidig kan faget sies å være preget av et teoretisk underskudd, med tanke på at behovet for å gjøre presterollen meningsfull i en sekulær samtid ikke minst fordrer teologisk og hermeneutisk arbeid.

Dette kapittelet gir en oversikt over noen norske og internasjonale pastoralteologiske teorier om presterollen, før jeg går i dybden på en av dem som virker interessant i lys av en sekulær kontekst: den tyske protestantiske pastoralteologen Manfred Josuttis' (1936–2018) teori om presten som veileder i hellighetssonen. Dernest redegjør jeg for tre aspekter ved den kanadiske filosofen Charles Taylors sekulariseringsteori som allerede er nevnt over, og som tegner et bilde av kultursituasjonen som prester virker innenfor. På denne bakgrunnen identifiserer jeg noen utfordringer og muligheter for rolleforståelsen i en sekulær kultur.

Rolleforståelse som pastoralteologisk tema

Tenkningen om presterollens utforming i nyere norsk praktisk teologi har i hovedsak tatt utgangspunkt i forskjellige sider ved prestens oppgaver i menigheten. Dette inkluderer prestens ulike roller som menighetsleder (Saxegaard, 2009) og som gudstjenesteleder (Johnsen, 2017, s. 69–70), og modeller for presten som forkynner (Angel, 2017, s. 113–116; Lægdene et al., 2015). En studie gjort av Kaufman, Felter og Gaarden fokuserer mer spesifikt pastoralteologisk på rolleforståelsen som sådan, men uten å etablere noen bestemt modell. De taler derimot for et mangfold av modeller ved å understreke at personligheten er en bestemmende faktor (Kaufman et al., 2016). Alle disse bidragene bruker menighetsprestens kirkelige oppgaver som sitt empiriske utgangspunkt. Denne empiriske forankringen fanger i liten grad opp den sekulære kultursituasjonen som utgjør horisonten for dette kapitlet.

Internasjonalt står tysk protestantisk pastoralteologi relativt nær den norske tradisjonen både teologisk og kontekstuell. Samtidig er tysk pastoralteologi en langt mer veletablert fagtradisjon enn den norske, også når det gjelder teoriutvikling. Flere av de tyske bidragene forholder seg til den sekulære kultursituasjonen som opptar oss her. Wilhelm Gräb har gjort seg bemerket med tenkningen om presten som *religionshermeneutiker*. Presten tilbyr fortolkningskompetanse som kan hjelpe postmoderne og søkende mennesker til å konstruere mening i sitt eget liv, ved hjelp av ressurser fra den kristne tradisjonen (Klessmann, 2012, s. 164–166). Videre har Albrecht Grözinger og Christian Grethlein holdt fram presten som *teolog* i møte med en sekulær kultursituasjon hvor kunnskap og historisk forankring viskes ut og tradisjoner går i oppløsning. I det sekulære fungerer teologen som samfunnets «minnetjeneste» (Klessmann, 2012, s. 167–169). Isolde Karle vektlegger betydningen av presten som *profesjonell* i møte med samfunnets flertydighet og komplekse situasjoner (Klessmann, 2012, s. 169–172). Ulrike Wagner-Rau hevder presten i det sekulære er en *terskelkyndig*. Presten forholder seg til overganger på en rekke ulike felt, fra kirkelige omorganiseringsprosesser til livets overganger, og til prestens stadige veksling mellom hverdag og hellighet (Klessmann, 2012, s. 172–174). *Den terskelkyndige* kan sees i kontinuitet med pastoralteologen Manfred Josuttis ved Universitetet i Göttingen, som på slutten av 1990-tallet utviklet tanken om presten som grenselos eller *veileder i hellighetssonen* (Klessmann, 2012, s. 159–164).

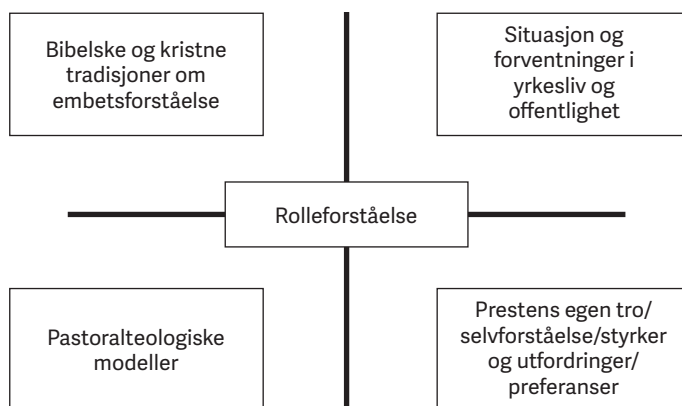
Josuttis er interessant for drøftingen av prestens rolle i sekulær kontekst fordi han utvikler sin modell med utgangspunkt i et allment,

religionsfenomenologisk teorigrunnlag. Slik søker han å identifisere rollens relevans på allmenne premisser. Samtidig unngår han å «sekularisere» rollen, men fremholder betydningen av det hellige og presten som mystagog. Josuttis ivaretar dermed spiritualitetens betydning i en sekulær og livs-synsåpen kontekst, uten å være dogmatisk (Klessmann, 2012, s. 159–164). Dessuten er Josuttis kanskje den mest kjente tyske pastoralteologen i norsk sammenheng de siste 25 årene, formidlet gjennom Olav Skjeveslands praktiske teologi (Skjevesland, 1999, s. 37–38) og ikke minst gjennom Hans Arne Akerøs arbeider (Akerø, 1999, 2009). Flere av kapitlene i denne boka bruker Josuttis' teori.

Rolleforståelsens kilder

Før jeg presenterer Manfred Josuttis' teori kan det være nyttig å ta et skritt tilbake og identifisere kildene til presters rolleforståelse. Når Kaufman, Felter og Gaarden setter *personligheten* i sentrum for rolleforståelsen, er dette én kilde blant flere. De tyske bidragene henviste dessuten til den sekulære *kultursituasjonen* som en kilde til rolleforståelse, mens norske bidrag primært tok utgangspunkt i prestens oppgaver i menigheten. Andre modeller tok utgangspunkt i *teologi* og *profesjonsutdanning* som kilde til rolleforståelse.

Michael Klessmann skiller mellom fire hovedkilder til rolleforståelse, og alle de nevnte eksemplene lar seg plassere her. Variasjonen mellom ulike rolleforståelser handler om hvilke kilder en gir *prioritet*, *hvordan* kildene gestaltes og forstås, samt om måten de *kombineres* på (Klessmann, 2012, s. 184):

Kildene til venstre har med kirke og teologi å gjøre, hvor blant annet ordinasjonsløfte og profesjonsutdanning hører hjemme. Til høyre finnes situasjonsavhengige og individuelle kilder, hvor personlige preferanser, kultursituasjon og arbeidsoppgaver hører til.

En viktig implikasjon i denne modellen er at de fire kildene representerer hver sine logikker og hensyn. Trekker kildene i *ulike* retninger skaper dette rollepress og rolleusikkerhet. Behovet for en integrert og koherent rolleforståelse i møte med endrede ytre rammebetingelser reiser behovet for refleksjon over hvilke kilder rolleforståelsen bygger på, hvilke kilder som bør tillegges størst vekt, og om det kan finnes nye måter å forstå kildene på. I det følgende skal jeg undersøke hvordan *det hellige* som religionsfenomenologisk og moralsk konsept kan bidra til å binde to av disse kildene sammen, nærmere bestemt Josuttis' pastoralteologiske modell på den ene siden og den sekulære situasjonen – slik Taylor fremstiller den, vel å merke – på den andre siden.

Josuttis og erfaringen av det hellige

I tråd med tradisjonell religionsfenomenologisk tenkning forstår Josuttis det hellige som en motsetningsfylt erfaringsvirkelighet som står i kontrast til det hverdagslige (Dahl, 2008, s. 23–42). Det helliges «sone» oppleves forbudt og tiltrekkende på samme tid. Det hellige er forbundet med fare, ødeleggelse og krise, samtidig som det er livgivende og helbredende. Det hellige overskrider modernitetens skille mellom religion og allmenne livserfaringer. Josuttis hevder at det hellige manifesterer seg i livet selv, uavhengig av livssyn, samtidig som han knytter det til det kristne gudsbegrepet (Josuttis, 1996, s. 18). Bokas tittel, «Innføringen i livet» (ty. *Die Einführung in das Leben*), innebærer at det hellige kan forstås som livets kilde eller sentrum, og han bruker «helligetssonen» og «livssonen» om hverandre (Josuttis, 1996, s. 34, 129).

Den sekulære epoken marginaliserer det hellige og omrammer det med forbud, ifølge Josuttis. Paradoksalt nok bidrar nettopp det til å gjøre det hellige attraktivt på nye måter. Marginaliseringen presser fram en søken etter det hellige som viser seg i oppblomstringen av New Age og alternativ spiritualitet, og den gjør også prestens mystagiske rolle attraktiv (Josuttis, 1996, s. 18–20). Det hellige fortsetter å manifestere seg i livet selv, relativt uavhengig av historisk betingede fortolkningsrammer. Det melder sin ankomst på grenseoverganger som mennesker knytter ultimat betydning

til, som fødsel og død (Josuttis, 1996, s. 34). Det å skilles, å komme i fengsel, å bli rammet av uhelbredelig sykdom, å avbryte en karriere, å starte på nytt midt i livet, er også lignende grenseerfaringer. Hellighetssonen forbindes med risiko, en kaostilstand hvor avgrunnen åpnes opp under en. Samtidig rommer hellighetssonen løfter om nytt liv, helbredelse og salighet.

Presten som veileder i helligtssoner

Presten hjelper mennesker å forholde seg til det hellige i sitt eget liv, og veileder mennesker over grensene til det hellige ved hjelp av ritualer, samtaler og symboler. Slik får mennesker hjelp både til å forholde seg til det helliges kaosdimensjon og til å settes i kontakt med det helliges livskilder (Josuttis, 1996, s. 18–20). Josuttis bruker flere faglige perspektiver på denne veilederfunksjonen. Han viser til Karl Jaspers' filosofiske teori om virkelighetsforståelsens psykologi, hvor overgangen mellom ulike virkelighetsforståelser innebærer kaoskrefter i form av moralsk oppløsning, antinomiske tendenser og kriseerfaring. Prestens veilederfunksjon handler her om å bidra til å skape eller opprettholde meningsstrukturer som hjelper gjennom kriseerfaringen (Josuttis, 1996, s. 40). Fra et litteraturteoretisk perspektiv viser han til skjønnlitteraturens evne til å overskride grenser mellom det reale og det imaginære, og til å tyde det hellige i livet. Poesi overskrider hverdagerfaringene, og gjør dem samtidig nærværende. Prestens bruk av det religiøse språket, ikke minst ritualenes og bønnens språk, realiserer språkets overskridende potensial for mennesker på overgangene (Josuttis, 1996, s. 45–46). Grenseerfaringer har dessuten en sosiologisk dimensjon. Ofte innebærer de en overgang mellom ulike sosiale tilstander. Prestens veilederrolle innebærer her å lede fellesskapets kollektive ritualisering av sosiale overganger eksempelvis i livsritene, noe som fyller den nye sosiale rollen med mening, betydning og livsretning (Josuttis, 1996, s. 37).

Det er gudstjenesteliv og kirkelige handlinger som står i fokus for Josuttis' prestemodell, og som fyller de siste kapitlene av boka. Men modellens religionsfenomenologiske grunnlag i de første to kapitlene kaster et interessant lys over prestens livssyns åpne praksiser på sekulære arenaer, for eksempel samtaler om åndelige og eksistensielle temaer. Det kaster også lys over åndelig praksis utenfor kirkerommet, som improvisert ritualisering, forbønn, lystenning og velsignelse. Sjelesorg kan i dag defineres som «den mest radikalt åpne kirkelige praksisen for møter mellom mennesker» (Stifoss-Hanssen et al., 2019). Men sjelesorgsamtaler er mer enn ren

psykohygiene, hevder Josuttis. Eksistensielle samtaler har et symbolsk og overskridende potensial også utenfor kirkens rom. Dette henger sammen med at selve presterollen har konnotasjoner til det hellige, og bærer et latent meningsoverskudd. Dette aspektet ved rollen kontrollerer ikke presten selv. Presten som symbol på det hellige bidrar til å lade prestens tjenester med overskridende betydning *også* på livssyns åpne og sekulære arenaer (Josuttis, 1996, s. 19–20, 35, 47).

Presten som symbol har blant annet med autoritet å gjøre (Saxegaard, 2009). Men Josuttis er krystallklar på at veilederrollen ikke er noen herskerrolle. Prestens ansvar er derimot å tilrettelegge for at den enkelte kan opprette kontakt med det hellige i sitt eget liv. For at det skal skje, må presten gi avkall på egen makt. Som veileder i hellighetssonen må presten tre til siden, veiledningen handler om å legge til rette for at den andres *egen* erkjennelse av det hellige kan finne sted (Josuttis, 1996, s. 31–33). Det hellige gir presten autoritet, men det hellige er likevel ikke noe presten *besitter*. Det hellige er noe presten har kompetanse i å forholde seg til, og hjelper andre å forholde seg til.

Taylor og den sekulære tilstand som erfaringsvirkelighet

Hva betyr så den sekulære kulturen, som ifølge Josuttis marginaliserer det hellige i vår tid? Ifølge sekulariseringsteoretikeren Jose Casanova er den kanadiske filosofen Charles Taylor kanskje den aller viktigste bidragsyteren til dette feltet de siste tiårene. Taylors sekulariseringsteori kan karakteriseres som et forsøk på å gi en fenomenologisk fremstilling av samtidens kulturelle *mulighetsbetingelser* for religiøs og åndelig erfaring (Casanova, 2010, s. 265; Taylor, 2007, s. 3). Det er nettopp Taylors fenomenologiske fokus på kulturelle forutsetninger for åndelig erfaring som gjør ham til en relevant samtalepartner med Josuttis religionsfenomenologiske tilnærming til presterollen.

I den analytiske presentasjonen av Taylors sekulariseringsteori i min doktorgradsstudie *Sekulariseringens spiritualitet* (2017) argumenterer jeg for at hans teori konsentrerer seg om fire dimensjoner ved den sekulære virkelighetsforståelsen: kollektive oppfatninger av moral, erkjennelse, natur og sosial praksis. Sekularisering vil ifølge Taylor si at de kollektive oppfatningene av disse fire dimensjonene har beveget seg fra å være «åpne» for en transcendent eller guddommelig dimensjon, til å bli mer eller mindre

«lukket» om den rent immanente verden (Taylor, 2007, s. 15). Dette innebærer dels at tradisjonell religion er i tilbakegang, dels at menneskers religiøsitet endres i immanent retning. I det følgende vil jeg konsentrere meg om de tre dimensjonene som jeg anser som mest relevante for Josuttis' pastoralteologi: oppfatningene av naturen, av sosial samhandling og av moralsk autoritet.

Sekulære naturoppfatninger

Taylor hevder at samfunnets kollektive naturoppfatning har utviklet seg fra førmoderne utgaver av «fortrylling» og panenteisme, hvor den naturlige verden ble oppfattet som absorbert av en transcendent virkelighet, til en immanent forståelsesramme som ikke lenger relateres til noen forestilling om det transcendent (Taylor, 2007, s. 325). Taylor hevder at denne sekulære naturoppfatningen har to typiske varianter. Den første er en tolkning som *utelukker* muligheten for enhver transcendent dimensjon. Taylor gir denne typen forestilling navnet *the Death of God*. Den lukkede tolkningen bygger på et narrativ om at vitenskapen har fortrenget religionen, og at religion er inkompatibelt med moderne vitenskap. Denne forestillingen fungerer som en «lukket virkelighetsstruktur» (*Closed World Structure*). Med det mener Taylor at denne typen tolkning eller oppfatning umuliggjør tradisjonelle gudsforestillinger (Taylor, 2011a, s. 292, 2007, s. 596, 609–610).

Sekularitetens naturoppfatning kan imidlertid tolkes også på en åpnere måte. Taylor kaller denne tolkningen *a deep outlook of the Universe*, en «dyp» naturoppfatning med røtter i romantikken, som søker en åndelig virkelighet i dypet av det immanente. I den grad mennesker med en slik tolkning av naturen søker en åndelig eller guddommelige dimensjon, vil dette typisk knyttes til opplevelser av natur og estetikk, til det kroppslige, til selvet, følelseslivet og bevisstheten; altså til det *immanente* mer enn til transcendensforestillinger i tradisjonell forstand (Taylor, 2011a, s. 286, 2007, s. 299–313). Både den lukkede og den åpne varianten er derfor uttrykk for sekularitetens immanente grunnorientering, *the immanent frame*.

Sekulære sosiale forestillinger

Den sekulære virkelighetsoppfatningen omfatter også sosialt liv og praksis. Taylor bruker «sosiale forestillinger» for å beskrive forventet sosial adferd (Taylor, 2003, s. 2). I eldre tid var det forventet at deltakelse i samfunns- livet skjedde via mellomledd i et sosialt hierarki som på ulike måter var

knyttet til kirkens liv og ritualer (laug, stender, slektskap). Den sekulære tidsalder kjennetegnes av «moderne sosiale forestillinger» som primært er individualistiske. Det moderne offentlige rom, markedsøkonomien og folkesuvereniteten er typisk moderne sosiale arenaer hvor fremmede samhandler uten mellomledd, uten øvrige relasjoner, og uten religiøse referanser (Taylor, 2003, s. 2). Alle er sosialt delaktige på like premisser, uavhengig av livssyn (Taylor, 2007, s. 575, 2011a, s. 342–346).

For noen leder dette til en tolkning av moderne sosiale forestillinger som utelukker religion. Her er narrativet at folkesuvereniteten, markedsøkonomien og offentlighetens rom har blitt kjempet fram *mot* religion og kirkemakt, og at disse sosiale arenaene hviler på ren fornuft. Narrativet innebærer at religion er et tilbakelagt stadium som står i motsetning til den moderne samfunnsorden. Religiøse uttrykk på sosiale arenaer oppfattes derfor illegitimt (Taylor, 2007, s. 473–483, 2011a, s. 340–341).

Samtidig finnes det åpnere måter å forstå moderne sosiale forestillinger på i det sekulære. Sosiologen Émile Durkheim forstod i sin tid religion som samfunnets fellesskapsbyggende element, men det er den ikke her. Dette er religion *frikoblet* fra etablerte samfunnsarenaer. Taylor kaller det religion i en *post-durkheimsk* sosial form. Religion og spiritualitet på sekulære sosiale premisser er frikoblet fra det offentlige rom, fra markedsøkonomien og fra folkesuvereniteten. Den er frikoblet fra sosiale og moralske forpliktelser, fra familieband og fra tradisjonelle religiøse autoriteter – men den er der. I den sekulære kulturen utformer den enkelte sin egen spiritualitet og praksis innenfor privatsfæren (Taylor, 2002, s. 79–107, 2007, s. 533–535). Dette gir på den ene siden nedgang i tradisjonell religion, men på den andre siden oppblomstringen av alternativ spiritualitet og individuelle praksiser. Begge deler er for Taylor integrerte aspekter ved den sekulære kulturen (Taylor, 2011b, s. 35).

Sekulære autoritetsoppfatninger

Den sekulære kulturen kjennetegnes videre av forestillingen om autoritet. *Autentisitetens etikk* gjennomsyrrer hele den sekulære kulturen som kollektivt moralsk ideal, hevder Taylor. Dette er et ideal om at autoriteten er immanent, forankret i individets egentlige selv, avskåret fra ytre instanser som tradisjon, samfunn og det guddommelige. Derfor kaller han også den sekulære tidsalder for *the Age of Authenticity* (Taylor, 2007, kap. 15).

Som naturoppfatningene og de sosiale forestillingene kommer også det sekulære autentisitetssidealet i to typiske varianter. Den «lukkede» versjonen innebærer at individet ganske enkelt er «selvautoriserende». Verken Gud, samfunnet, menneskeheten eller fornuften anses som menneskets øverste autoritet, det er opp til den enkelte selv å konstruere sine egne moralske verdier. Taylor peker på at denne forestillingen henter overbevisningskraft fra en attraktiv antropologi: Det selvautoriserende individet er myndig og selvstendig, står i det absurde og omfavner den risikofylte friheten til selv å fylle tilværelsen med mening. Likt de andre «lukkede» tolkningene forutsetter denne tolkningen et narrativ som gjør religion til et umulig tilbakeskritt til menneskets «barndom»: individets moralske myndiggjøring har skjedd i kamp mot ytre religiøse autoriteter. Religion oppfattes som inkompatibelt med autentisitetssidealet (Taylor, 2007, s. 580–589).

Men også autentisitetssidealet kan tolkes på en «åpnere» måte i det sekulære. I de post-durkheimiske segmentene av kulturen anses spiritualitet som en arena for *selvutvikling* i tråd med autentisitetssidealet (Taylor, 2002, s. 95). Fordi religion forbindes med ytre autoriteter, foretrekker mange i dette segmentet ikke betegnelsen «religiøs», men heller «åndelig». Taylor illustrerer holdningen slik: «The focus is on the individual, and on his/her experience. Spirituality must speak to this experience. The basic mode of spiritual life is the quest» (Taylor, 2007, s. 507). Man er opptatt av åndelige erfaringer gjennom praksiser som setter en i kontakt med ens eget selv. Charles Taylor kaller dette *Spiritualities of Life* (Taylor, 1996), en betegnelse som senere gjøres kjent av religionssosiologene Linda Woodhead og Paul Heelas (Heelas & Woodhead, 2005; Woodhead & Heelas, 2000). De hevder at denne formen for spiritualitet er samtidens raskest voksende på bekostning av tradisjonell religion (Heelas & Woodhead, 2005). I den «åpne» tolkningen av autentisitetssidealet anses spiritualitet som en arena for å realisere (det kollektive) idealet om individet som autoritetens kilde (Taylor, 2007, s. 507–510).

I det foregående har vi rettet oppmerksomheten mot den sekulære erfaringsvirkeligheten og skissert hvordan den gjør tradisjonelle religiøse transcendentforestillinger vanskelige å opprettholde. Kan presten som «veileder i hellighetssonen» gi mening innenfor rammen av en slik sekulær virkelighetsoppfatning, eventuelt hvordan? Dette spørsmålet skal vi forfølge i siste del av kapitlet.

Det hellige som kilde til autoritet

Før jeg drøfter Josuttis' pastoralteologi opp mot Taylors sekulariseringsteori skal vi ta en nødvendig omvei om det sosiale aspektet ved det hellige, som de begge er opptatt av.

Pastoralteologen Jackson Carroll sier at det hellige (*the sacred*) handler om kollektive ultimate goder (Carroll, 1991, s. 40–60). Mennesket er et grunnleggende moralsk vesen, og ethvert menneskelig fellesskap deler også oppfatninger av moralske verdier. Moralske verdier kan være religiøst eller sekulært forankret, artikulerte eller implisitte, men det moralske hører til det menneskelige og til det hellige. Taylor kaller våre mest avgjørende moralske verdier for «hypergoder» (*hypergoods*). Hypergoder er goder som mennesker tilskriver ultimat betydning, for eksempel meningen med livet (Fraser, 2007, s. 10–11; Taylor, 1985, s. 15–16, 28, 34).

Josuttis' tale om det hellige berører nettopp det Taylor kaller «hypergoder». Hypergoder inkluderer goder som fellesskapet holder for hellige, som gir kollektiv identitet og fungerer som kilde til autoritet i fellesskapet. Det vil si at den som representerer fellesskapets ultimate verdier, tilskrives autoritet i det gitte fellesskapet, som for eksempel en prest som forkynner evangeliet i kirken. I moderne samfunn preget av Webers legal-rasjonelle autoritetsform er dessuten formell *profesjonsutdanning* et felles gode som sikrer yrkesutøvere autoritet. Dette aspektet ved autoriteten er viktig i en sekulær kultur hvor tradisjonelle forståelser av det hellige tilskrives mindre rolle. Carroll hevder at dette er prestens to grunnleggende kilder til autoritet: presterollen representerer en spesialisert kompetanse og den representerer det hellige (Carroll, 1991, s. 40–60).

Prestens autoritet i det sekulære

Norske presters fellesskap er i utgangspunktet en evangelisk-luthersk kirke, et fellesskap som holder *evangeliet* for hellig. Prestens ordinasjon innebærer myndighet til å representere evangeliet offentlig, ordinasjon er som sådan en kilde til autoritet. Så lenge Norge var et enhetssamfunn, fungerte prestens representasjon av evangeliet som en kilde til autoritet i kirken så vel som i samfunnet. I 2023, i en stadig mer sekulær kultursituasjon, er det langt vanskeligere å identifisere kollektive ultimate goder, og desto vanskeligere å se hvordan presten kan representere disse. Men umulig er det likevel ikke.

Med utgangspunkt i Taylors tale om sekulære autoritetsoppfatninger er det enklest å peke på prestens profesjonsutdanning som kilde til prestens autoritet i den sekulære kulturen. I en kultur hvor alle transcendent og religiøse kilder til autoritet er omstridt, forsterkes betydningen av teologi som klassisk profesjonsstudium på livssyns åpne, offentlige arenaer. Teologisk utdanning innebærer også det filosofen Gunnar Skirbekk kaller en «modernisering av medvitet» og en «lutring» av det kristne budskapet. Teologifaget forhindrer kirkens budskap fra å kapsles inn i autoritær konservatisme og sørger for å holde evangeliet på talefot med samtiden (Skirbekk, 2021, s. 60). Profesjonsutdanning er ikke bare en kilde til autoritet i seg selv, men øker altså også sjansene for at evangeliet kan fortolkes på en kompetent måte inn i sin samtid. På den måten øker også sjansen for at evangeliet fungerer som kilde til autoritet utover en kirkelig kontekst, inn i den sekulære kultursituasjonen.

Ved nærmere ettersyn har prester dessuten andre kilder til autoritet i en sekulær kultur. Taylor betegner sekulariteten som «autentisitetens tidsalder», hvor enhver skal finne sin egen vei. Dette må imidlertid ikke misforstås som et *fravær* av alle kollektive goder. Autentisitet er selv et kollektivt gode i positiv forstand, så betydningsfullt at autentisitet kan betegnes som en hellig verdi i den sekulære kulturen. Josuttis' tenkning er ikke teoretisk opptatt av autentisitetsidealet som del av prestens egen rolleforståelse. Men i praksis er han opptatt av å gi autentisitetsidealet rom i prestens profesjonelle møte med den andre.

Josuttis insisterer på at veilederrollen i hellighetssonen handler om å legge til rette for menneskers søken etter det hellige i sitt *eget* liv. Presten må ifølge Josuttis overlate definisjonsmakten over det hellige til den andre. Som veileder skal ikke presten lede den enkelte til større konformitet med en ytre, religiøs autoritet. Som veileder i hellighetssonen skal presten fungere som mystagog, sette den enkelte i kontakt med det hellige i dens egen livserfaring. Slik settes den andres autentisitet som moralsk verdi i sentrum for prestatjenesten. Målet med veiledningen minner mye om hva Woodhead og Heelas kaller *Spiritualities of Life* i kontrast til *life-as religion* (Heelas & Woodhead, 2005). Ved å skape rom for autentisitetens etikk i sin pastoralteologiske modell knytter Josuttis presterollen til en «hellig» moralsk verdi i den sekulære kulturen. Slik bygger presterollen autoritet på sekulære premisser, ikke bare på kirkelige. Ved å styrke den *andres* individuelle autoritet styrker presten også sin *egen* autoritet i samtiden.

Kan ikke dette oppfattes som et lettvint knefall for «tidsånden»? Hvis alt er opp til den enkeltes åndelige erfaring, hva blir igjen av evangeliet presten er satt til å representere? Dette er en viktig innvending, fordi spørsmålet handler om prestens mandat. Men det er imidlertid en innvending som overser at det finnes en *resonans* mellom det autentisitetssidealet som er «hellig» i den sekulære kulturen, og det evangeliet som er prestatjenestens mandat, mellom budskapet om å være tro mot seg selv og evangeliets budskap om Guds ubetingede aksept av det ufullkomne menneske. Resonansen ligger i verdien av å søke, være underveis, av å tillate seg selv å være foreløpig ufullkommen. Resonansen ligger også i at fellesskapet, i begge perspektiver, kan forstås som et akseptert og aksepterende mangfold av ulike individer med ulik åndelig og moralsk habitus. Tanken om en resonans mellom evangeliets budskap og den sekulære kulturens moralske basis er ikke ny. Blant annet hevder den italienske filosofen Gianni Vattimo at den *sekulære* kulturen er en distinkt *kristen* kultursituasjon formet av budskapet om at Gud har uttømt seg selv på jorden og blitt menneske, for at menneskene skal elske hverandre (Vattimo, 2002, s. 82). I teologisk perspektiv innebærer en slik resonans ikke at evangeliet *identifiseres* med kulturens autentisitetssideal. Evangeliet overskrider autentisitetssidealet og har noe den sekulære kulturen ikke kan gi i seg selv: en transcendent forankring i det guddommelige løftet om menneskets fremmede rettferdighet. Evangeliet kan støtte opp under autentisitetssidealet, men demmer samtidig opp for idealets iboende tendens til å bli en ny lov om å måtte realisere seg selv. Evangeliet om at menneskets hellighet er gitt *utenfra*, evner å bryte inn i lovens «immanente» logikk og fastholde menneskelivets iboende hellighet, uavhengig av den enkeltes prestasjoner eller iboende kvaliteter. I kraft av evangeliet holder prestatjenesten ved like en ikke-sekulær forankring for autentisitetssidealet. Josuttis' tenkning om presten som veileder i hellighetssonen, satt innenfor rammen av autentisitetens tidsalder, gir en livssynsåpen prestatjeneste. I et livssynåpent samfunn er det ikke alltid at prestens spesifikt kristne begreper, symboler og ritualer er det som kommuniserer evangeliet tydeligst. Der de kristne begrepene ikke lenger skaper forståelse, overtar diakoniens universelle språk. Jesu spørsmål «Hva vil du jeg skal gjøre for deg?» (Mark 10,51, Luk 18,41) begynner med å plassere autoriteten hos den andre, og forkynner dernest evangeliet om Guds ubetingede aksept *implisitt* gjennom neste-kjærlighetens gjerninger. Det er en tjeneste som symboliserer en overskridende, hellig dimensjon ved livet selv, en dimensjon som springer ut

av evangeliet, og som samtidig er åpen for sekulære så vel som religiøse fortolkninger.

Gudstro i det sekulære

Josuttis understreker at presten er et symbol. Gudstro er en del av presterollens symbolske overskudd. Teologien kan ikke gi avkall på «Gud» uten å bli språkløs, sier Inge Lønning (Lønning, 2008, s. 5). Samtidig forholder den sekulære kulturens naturoppfatning seg ifølge Taylor innenfor en *immanent* ramme, som enten tolkes som en kategorisk avvising av enhver gudstro, eller som i beste fall søker det guddommelige i det immanente: i naturen, i estetiske opplevelser eller i livet selv. Skal vi tro Taylor, fordrer sekulære naturoppfatninger en rekonfigurering av gudsbegrepet i immanent retning.

Det er liten tvil om at Josuttis' kristne og ontologiske forståelse av det hellige forutsetter tradisjonelle transcendentforestillinger. Men det signifikante bidraget av Josuttis med hensyn til en sekulær naturoppfatning er at han griper til et hellighetsbegrep som kategorisk *overskrider* grensene mellom transcendent og immanens. Han gjør det mulig å forankre gudstroen i det immanente og allmenne, i livet og erfaringen. Det helliges sone er skjult, forbudt og representerer transcendent, og samtidig er det hellige alltid nærværende og immanent. Vi har allerede sett at det å veilede inn i *hellighetssoner* for Josuttis handler om å veilede inn i selve livet, i *livssoner*. Gjennom ritualer og symboler leder presten mennesker i kontakt med det hellige, og samtidig manifesterer også ritualer og symboler det helliges nærvær, og kan forsterke erfaringen av det hellige i livet selv. Denne typen erfaringsvirkelighet har blitt stadig viktigere i takt med at samfunnet har blitt stadig mer sekulært.

Gjennom sin insistering på å bruke betegnelsen «det hellige» i fenomenologisk forstand heller enn «Gud», skaper Josuttis et språklig rom for å snakke om det guddommelige *innenfor* sekularitetens immanente ramme. Samtidig åpner han også opp allmenne livserfaringer for en kristen tyding, uten å kreve at mennesker først må godta det tradisjonelle religiøse språkets henvisninger til et transcendent gudsbegrep. Det hellige handler ikke om et forgangent paradisi, ikke om en tilbaketrukket skapergud, ikke om et ventende himmelrike ved historiens slutt; det hellige betegner ikke slike transcendenteste størrelser, men er en dimensjon som lar seg erfare *her og nå* midt i livets mest betydningsfulle situasjoner (Josuttis, 1996, s. 34).

Dette er den erfaringsvirkelighet som presten i følge Josuttis veileder mennesker inn i, og som kan fortolkes både som en *Spirituality of Life* og som en kristen spiritualitet. Josuttis' hellighetsbegrep samsvarer med en åpen tolkning av den immanente ramme. Den gudstro som presterollen assosieres med har en plass i det sekulære, i den forstand at prestedtjenesten kan sette mennesker i kontakt med en hellig dybdedimensjon i livet selv, og åpne vei til «en dyp oppfatning av universet» (Taylor, 2007, s. 299–313).

Pastoral praksis i det sekulære

Det siste aspektet ved Josuttis' modell som vi skal drøfte ved hjelp av Taylors sekulariseringsteori, er prestedtjenestens sosiale funksjon. Moderne sosiale forestillinger kjennetegnes av at ethvert individ skal kunne være delaktig på like premisser på samfunnets fellesarenaer, uavhengig av livssyn. Både «åpne» og «lukkede» tolkninger av de moderne sosiale forestillingene gjør front mot religionsutøvelse i offentlig og hegemonisk utgave. Offentlig religion truer samfunnets liberale verdier, trosfrihet og autentisitetsidealet. Treffer ikke sekulariseringen av sosiale forestillinger dermed en hovedåre i Josuttis' prestemodell, som tar utgangspunkt i *gudstjenesten* – en kirkelig, offentlig og kollektiv praksis? Dette er til en viss grad riktig. De delene av prestens arbeid som harmonerer best med moderne sosiale forestillinger på sekulære arenaer, vil være *uten* et spesifikt religiøst innhold: konfidensielle samtaler, etisk refleksjon og veiledning, krisehåndtering og sorgarbeid, pasientstøtte, relasjonskompetanse og veiledning på tros- og livssynsfeltet. Alt dette er livssynsåpne praksiser. De har ikke noen *nødvendig* referanse til tro og livssyn, og i den grad de har det, er de forbeholdt privatsfæren og lar det være opp til konfidenten å bestemme innholdet i dem. Det er dessuten ansvarsområder som er dekket av prestens spesifikke profesjonsutdanning, som det er lett å argumentere for at prestedtjenesten bør ha ansvar for fra et kompetanseperspektiv. Hva så med de spesifikke kirkelige delene av prestens praksis?

Gudstjeneste på offentlige institusjoner utfordrer logikken i moderne sosiale forestillinger i den grad det betyr kollektiv religionsutøvelse for alle – men det betyr det som regel ikke. Selvsagt har prestens rituelle kompetanse og praksis plass også i en sekulær kontekst. Om ikke gudstjenestefeiring er for alle, så er det en måte å ivareta noen og kanskje manges åndelige, eksistensielle og sosiale behov på, behov som nettopp kan forsterkes på institusjonsopphold. Gudstjenester kan arrangeres med unntaksmulighet og

alternative tilbud. Dessuten er prestedienstens rituelle og symbolske funksjoner også virksomme i det private rom, eksempelvis i samtaler. Prestens rituelle funksjon omfatter en hel rekke små og store ritualer, gjerne i form av spontan ritualisering og behovsorienterte symbolhandlinger. Noen etter spør kristne ritualer selv om de ikke anser seg selv som kristne, de trenger at noen tror *for* dem. Andre etterlyser livssynsåpne former for ritualisering som lystenning, minnestund, meditative handlinger, ritualer for personlige overganger eller overgivelse. Om slike handlinger er livssynsåpne kan de samtidig ha tydelige rituelle og symbolske kvaliteter. Ifølge Josuttis er også dette hellighetssoner, det er handlinger som står sentralt i prestens tjeneste også uten at handlingene gis en kristen tolkning. Alt dette er eksempler på hvordan rituelle praksiser, som Josuttis forstår som kjernen av presterollen, kan forholde seg til det Taylor kaller moderne sosiale forestillinger. Det er grunn til å tro at prestens representasjon av det hellige gjennom ritualene kan være en kilde til autoritet, også i det sekulære, om presten navigerer klokt i forhold til samtidens moderne sosiale forestillinger.

Avrunding

Presters rolleforståelse vil alltid formes av indre og ytre påvirkning. Pastoralteologen Michael Klessmann har identifisert fire kilder til rolleforståelse som jeg har tatt som utgangspunkt i denne artikkelen: 1) normative føringer fra den teologiske tradisjonen, 2) aktuelle pastoralteologiske modeller, 3) tjenestens kulturelle kontekst, og 4) prestens personlighet. Med utgangspunkt i Manfred Josuttis' pastoralteologiske modell (2) og Charles Taylors sekulariseringsteori (3), har jeg i dette kapittelet foretatt en teoretisk utforskning av presterollens mulighetsbetingelser i en sekulær kultur. Kultursituasjonen utfordrer presterollens tradisjonelle autoritet, gudstroen som presten representerer, og prestens tradisjonelle praksiser. Men med utgangspunkt i Josuttis' modell av presten som veileder i hellighetssonen har vi sett hvordan presterollen kan rekonfigureres med hensyn til både autoritet, gudstro og praksis på måter som gjør rollen meningsfull i en sekulær kontekst. Dette innebærer en livssynsåpen prestedieneste. Det vil si en prestedieneste som anerkjenner individets religiøse autoritet, som anerkjenner det hellige i den enkeltes livserfaring, og som anerkjenner at pastoral praksis må tilpasses den enkeltes livssyn, selvforståelse og språk. For dem som ikke snakker kirkens språk er nestekjærlighetens gjerninger kanskje det kommuniserer evangeliet mest entydig. En sekulær og plural

kontekst fordrer at presten må kunne gi avkall på sitt eget for å tjene sin neste. Samtidig har vi sett at det er nettopp evangeliets transcendentale forankring som gir livssynsåpen prestetjeneste dens underliggende motivasjon, retning og virkekraft. Evangeliet ligger ikke nødvendigvis i selve praksisen, men for en prest vil evangeliet likevel ligge *bak* og *under* praksisen, og sørge for at menneskesynet aldri fanges av en rent immanent målestokk, hvor menneskets prestasjoner blir grunnlaget for menneskets verdi.

Referanser

- Akerø, H. A. (1999). Prest – en veileder inn i hellighetssonen? En presentasjon av, og kommentar til, Manfred Josuttis nye pastoralteologi. I M. H. Hougnæs (Red.), *Kirken, lekfolket og prestskapet. Kirkeliv og kirkereformer i Den norske kirke ved tusenårsskiftet* (s. 119–133). Kirkens Arbeidsgiverorganisasjon.
- Akerø, H. A. (2009). *Det hellige som sentralbegrep i religion: en religion[s]filosofisk analyse av Rudolf Ottos og Manfred Josuttis' religionsfenomenologiske hellighetsforståelse og dens relevans for kristen teologi* [Doktorgradsavhandling]. Misjonshøgskolens forlag.
- Angel, S. (2017). Talerens troverdighet i prekener for konfirmanter. I E. T. Johnsen (Red.), *Gudstjenester med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde* (s. 76–118). IKO-Forlaget.
- Carroll, J. W. (1991). *As One with Authority. Reflective Leadership in Ministry*. John Knox Press.
- Casanova, J. (2010). A secular age: Dawn or twilight? I M. Warner, J. VanAntwerpen & C. Calhoun (Red.), *Varieties of secularism in a secular age* (s. 265–281). Harvard University Press.
- Dahl, E. (2008). *Det hellige. Perspektiver*. Universitetsforlaget.
- Fraser, I. (2007). *Dialectics of the Self. Transcending Charles Taylor*. Imprint Academic.
- Grung, A. H. & Bråten, B. (2019). Chaplaincy and religious plurality in the Norwegian context. *Tidsskrift for praktisk teologi*, 36(2), 71–80. <https://doi.org/10.48626/tpt.v36i2.5356>
- Heelas, P. & Woodhead, L. med Seel, B., Szerszynski, B. & Tusting, K. (2005). *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Blackwell Publishers.
- Johannessen, H. (2017). *Sekulariseringens spiritualitet. En interdisiplinær lesning av betenkningen Kirken i møte med den åndelige lengsel i vår tid* [Doktorgradsavhandling]. Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo. DUO Vitenarkiv. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-86052>
- Johnsen, E. T. (2017). Læringsmodus i gudstjenester. I E. T. Johnsen (Red.), *Gudstjenester med konfirmanter. En praktisk-teologisk dybdestudie med teoretisk bredde* (s. 39–74). IKO-Forlaget.
- Josuttis, M. (1996). *Die Einführung in das Leben. Pastoraltheologie zwischen Phänomenologie und Spiritualität*. Chr. Kaiser Güterloher Verlagshaus.
- Kaufman, T. S., Felter, K. S. & Gaarden, M. (2016). Person og prestetjeneste. Persondimensjonens betydning for prestens profesjonsutøvelse. *Tidsskrift for praktisk teologi*, 33(2), 45–57. <https://doi.org/10.48626/tpt.v33i2.5200>
- Klessmann, M. (2012). *Das Pfarramt. Einführung in Grundfragen der Pastoraltheologie*. Neukirchener Theologie.
- Lægdene, S., Finnset, H. & Krupka, B. (2015). Å preke er å samtale: Respons på rapporten «Hellige ord i vanlige liv». I H. Fylling (Red.), *Hellige ord i vanlige liv: En studie av kirkegjengeres vurderinger av prekener* (s. 86–92). Kirkelig Utdanningscenter i Nord.
- Lønning, I. (2008). Gud. *Norsk teologisk tidsskrift* [overs. av H. Jordheim], 109(3), 3–51. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2979-2008-spesialhefte-02>

- Saxegaard, F. (2009). Presten som symboliserende, strategisk og samhandlende leder. *Halvårsskrift for praktisk teologi*, 26(2), 17–28.
- Saxegaard, F. (2016). Pastoralteologiens samtalepartnere. Om pastoralteologi som praktisk-teologisk disiplin etter den empiriske vendingen. *Tidsskrift for praktisk teologi*, 33(2), 34–44. <https://doi.org/10.48626/tpt.v33i2.5199>
- Skirbekk, G. (2021). *Religion i moderne samfunn*. Dreyers forlag.
- Skjevesland, O. (1999). *Invitasjon til praktisk teologi*. Luther forlag.
- Stifoss-Hanssen, H., Grung, A. H., Austad, A. & Danbolt, L. J. (2019). Sjelesorg i bevegelse: kerygmatiske, konfidentorienterte, dialogiske sjelesorg – møte mellom teoretiske posisjoner og et empirisk materiale. *Tidsskrift for sjelesorg*, 39(1), 75–95.
- Stålsett, S. (2021). *Det livssyns åpne samfunn*. Cappelen Damm Akademisk.
- Taylor, C. (1985). *Human agency and language. Philosophical Papers I*. Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1996). Spirituality of life – and its shadow: today's spiritual innovators turn away from the transcendent. *Compass: A Jesuit Journal*, 14(2), 10–13. *Gale Academic OneFile*. link.gale.com/apps/doc/A30261359/AONE?u=oslo&sid=bookmark-AONE&xid=56f86f08
- Taylor, C. (2002). *Varieties of religion today. William James revisited*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2003). *Modern social imaginaries*. Duke University Press.
- Taylor, C. (2007). *A secular age*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2011a). *Dilemmas and connections. Selected essays*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (2011b). Western secularity. I C. Calhoun, M. Juergensmeyer & J. VanAntwerpen (Red.), *Rethinking secularism*, (s. 31–53). Oxford University Press.
- Timmann-Mjaaland, A. (2019). Kall og autoritet. En studie av soknepresters autoritet i endringsprosesser. *Tidsskrift for praktisk teologi / Nordic Journal of Practical Theology*, 36(1), 62–73. <https://doi.org/10.48626/tpt.v36i1.5366>
- Vattimo, G. (2002). *After Christianity* [overs. av Luca d'Isantino]. Columbia University Press.
- Woodhead, L. & Heelas, P. (2000). *Religion in modern times. An interpretive anthology*. Blackwell Publishers.